

**EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
PEDAGÓGIAI ÉS PSZICHOLÓGIAI KAR**

Földiné Irtl Melinda Mónika

Távol-keleti hatások életreform és reformpedagógiai vonatkozásai

a 20. század első felében

avagy

az indiai kultúrkör hatása az élet- és pedagógiai reform folyamatokra

Doktori (Phd) disszertáció tézisei

Neveléstudományi Doktori Iskola

Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. Zsolnai Anikó

Elméleti és Történeti Pedagógiai Doktori Program

Programvezető: Dr. habil. Garai Imre

Témavezetők: Prof. Dr. Németh András

Dr. habil. Birtalan Ágnes

DOI: 10.15476/ELTE.2024.174

Budapest, 2024

A disszertáció bemutatása és a témaválasztás indoklása

A pedagógia történeti jellegű kutatás témájának mai relevanciája azon általános tapasztalattal indokolható, hogy mindazok a jelenségek, amelyek egy évszázaddal ezelőtt nyomasztották az egyént és a társadalmat (iparosodás, környezetszennyezés, háború, betegségek, múlandóság), azok ma is megoldásokra váró kihívásként vannak jelen.

Jelen korunkban is sokan keresnek menedéket, megváltást a keleti filozófiákban, vagy nyitnak az indiai eredetű kulturális hatásokra és az ahhoz kapcsolódó pedagógiai módszerekre. Ez a jelenség korábban is megfigyelhető volt a *fin de siècle* időszakától egészen a második világháborúig (Földiné és Komár, 2016). A távol-keleti eszmék, gyakorlatok (meditáció, jóga és mások) globális térhódítása azonban együtt járt és ma is együtt jár azzal, hogy a nyugati környezetben való adaptációjuk szükségszerű átalakulási folyamatokat idéznek elő. Mivel kiragadjuk ezeket az eredeti kontextusból és kulturális környezetből, kényszerűen alkalmazkodnak az európai igényekhez, politikai, történelmi, gazdasági eseményekhez. Ennek köszönhetően az indiai kultúra szerves részeként kifejlődő filozófiai és gyakorlati rendszerek, az eredeti környezetből való kiemelésük révén átalakuláson mennek keresztül és gyakran csorbulnak.

Ahogy ma, úgy száz évvel korábban is széleskörű érdeklődésre tarthattak számot azok a testi-lelki értelmű megszabadulást, harmonikus létet támogató gyakorlat rendszerek, amelyek a távol-keleti kultúrákból táplálkoztak, ugyanakkor felbukkantak a félreértések, tévedések, idealizált vagy direkt torzított tanítások ezek kapcsán. Ennek az összetett jelenségnek az egyéni és társadalmi szemlélet formáló hatásai hozzájárultak az egyéni életmód reform törekvések vagy a pedagógiai reform folyamatok alakulásához nemzetközi és hazai szinten egyaránt.

A kutatásban olyan, általunk korábban még nem, vagy csak részben tárgyalt területeket szerettünk volna bemutatni az életreform mozgalmakban megfigyelhető távol-keleti hatások vonatkozásában, mint az ismert és kevésbé tárgyalt nemzetközi szereplők közvetlen távol-keleti kapcsolódása, vagy a hazai recepció egyes speciális területei (orvostudomány, testnevelés). Mivel nagy számú nemzetközi és hazai szereplőről van szó, így ezekből, csak példákat válogattunk. Jól ismert kulcs személyek és eddig kevésbé vizsgált szereplők életreform narratíváit egészítettünk ki a távol-keleti vonatkozásokkal.

Az indiai kulturális hatásokat magába integráló, elmélet és gyakorlat harmóniájára épülő, folyamatos önfejlesztésre ösztönző, altruista nevelő tevékenység, a második világháború előtt is jóval túlmutatott az osztálytermi pedagógiai gyakorlatán. Az olyan közismert, többnyire a teozófiai mozgalom hatására távol-keleti eszmékkel is kapcsolódó reformpedagógiai irányzatokon túl (lásd Waldorf, Montessori), az intézményesült oktatás kereteit meghaladva

számos egyéni és kis közösségi formán keresztül detektálható az indiai kultúra által inspirált életreform eszmék és pedagógiai reform törekvések gyakorlatba ültetése. Mai pedagógiai szakkifejezésekkel élve azt mondhatjuk, hogy az egyének szintjén az informális tanulás, valamint az élethosszig tanulás (Life-long Learning) gyakorlatát gazdagították mindezek.

A tudományos objektivitás szempontjait és a kutatástörténeti háttérben ismertetett kapcsolódó tanulmányok eredményeit figyelembe véve, az alábbi kiinduló premisszákat gyűjtöttük egybe:

- Az egyetemes neveléstörténet és a neveléstudományi komparatisztika szükségesnek és időszerűnek tartja, a távoli kultúrák (Japán, India, Kína stb.) és a kölcsönhatások tanulmányozását (*Kéri, 2015*).
- A nemzetközi és ezen belül erőteljesebben az európai folyamatok közvetlenül befolyásolták a magyar életreform mozgalmak recepcióját. (*Németh és mtsai, 2005; Németh és Skiera, 2018*)
- Az életreform koncepciók között az egyik leglényegibb vonást, az *önmegváltásra* törekvés motívumát, jellemzően a természetes *külső-, belső szabadság* kereséshez kapcsolódó *gyakorlat* kíséri. (*Krabbe, 1974; Buchholz, 2018. 99.*)
- A *külső megváltásba vetett hit* helyett előtérbe kerülő *önmegváltás ideája*, kedvezően támogatta az új szellemi irányzatok térhódítását.
- Az életreform mozgalmak célkitűzései között akadtak olyanok, amelyek tökéletesen harmonizáltak néhány távol-keleti eszmével vagy gyakorlattal. (*Földiné és Komár, 2016, 2017, 2018, 2020, 2023*)
- Az eszmei párhuzamok miatt, egyes távol-keleti motívumok felbukkantak a különböző életreform kommunák, egyes társadalmi csoportok és az egyének gyakorlatában, amik felerősíthették az érdeklődést a hindu és buddhista, vagy az ezeket közvetítő teozófia irányában (*Földiné és Komár, 2019:17-18; Németh, 2023: 73-75*)

A fentiek alapján a kutatási tézisei:

1. A nemzetközi és hazai életreform törekvésekben számos közvetett és közvetlen indiai kulturális hatás érhető tetten.
2. Az indiai kultúrkörhöz tartozó hatások közvetett vagy közvetlen szerepet játszottak a nemzetközi és magyar pedagógia reform törekvésekben és intézményesülési folyamatokban a 20. század első felében.
3. Az életreform és pedagógiai reform törekvések egyes szereplőinél megfigyelhető, hogy kisebb-nagyobb mértékben integrálják életvitelükben, művészeti és egyéb alkotó

tevékenységeikben és/vagy pedagógiai szemléletükben az indiai kultúrkörhöz kapcsolódó motívumokat, eszméket, gyakorlatokat.

A legfontosabb kutatási kérdések:

1. Hogyan kapcsolódtak az indiai kulturális hatások az életreform és reformpedagógiai törekvésekhez a 20. első felében?¹
2. Mely mag-, és kapcsolódó mozgalmak törekvéseire hatottak termékenyítőleg az indiai kulturális hatások?²
3. Mely indiai kulturális vonatkozású motívumok figyelhetők meg a második világháború előtti életreform törekvésekben?³

A kutatási előzmények

A neveléstörténeten belül már megfogalmazódott a Kelet-Nyugat párbeszéd szükségessége néhány évtizede. Mivel a *Kelet* kifejezés annyira hatalmas és összetett *kulturális elegyet* alkot, így joggal formáltak kritikát és fejezték ki ezzel kapcsolatban kétségeiket korábban a kutatók, hogy a hatalmas kulturális különbségek egyáltalában lehetővé teszik-e, hogy Európa értően tudja feldolgozni, megérteni a Távol-Keleten zajló nevelési, oktatási folyamatokat (Hayhoe és Pan, 1996).

Az alábbi tanulmány szervesen kapcsolódik az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pedagógiai és Pszichológiai Kar (ELTE PPK) Neveléstudományi Doktori Iskola Elméleti Programjának részeként, az ELTE PPK Történeti, Elméleti és Összehasonlító Pedagógiai Kutatócsoportjának több évtizede folyó neveléstörténeti kutatási projektjéhez,⁴ valamint az 1995-ben, Németh András és Vincze Beatrix által alapított Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület tevékenységeihez. A kutatócsoport által korábban publikált, szerteágazó neveléstörténeti anyagokban, a pedagógiatörténeten belül kiemelt figyelmet kapott az életreform-törekvések és reformpedagógia közvetlen kapcsolata,⁵ ami a nemzetközi és a hazai szinten új színezetet adott a reformpedagógia korábbi diskurzusainak. (például: Németh és Skiera, 1999; Hopfner és Németh, 2008; Németh és Pirka, 2013; Németh, Pukánszky és Pirka, 2014; Vincze, 2018).

¹ A kapcsolódási típusok, irányok és egyéb tipológia modelleket később, a 3.5. fejezetben tárgyaljuk részletesen.

² A teljes modell kifejtése a tanulmány 3.5. fejezetében található. Ide tartozik a táplálkozási reform, öltözködési reform, nőmozgalom, művészetek, szexuális reform, lakókörnyezet reformja, vallásos/filozófiai/ideológiai reform, reformpedagógia, gyógypedagógia és mások.

³ Ennek kifejtésére a tanulmány 3.4. fejezetében vállalkozunk (buddhizmus, hinduizmus, karma, reinkarnáció, erőszakmentesség, tanító-tanítvány kapcsolat, guru, meditáció, jóga, légzés és egyéb motívumok).

⁴ OTKA T 22253 Reformpedagógiai irányzatok összehasonlító vizsgálata.

⁵ OTKA K 111833 Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok.

A fenti kutatások szemléletformáló hatása megjelenik a kutatói közösség tagjainak múzeumpedagógia történeti, továbbá művészettörténeti, táncpedagógiai, zenepedagógiai, gyógypedagógia témájú munkáiban. Az *életreform* globálisan megmutatkozó társadalmi jelenségei mögött sokrétű, ellentmondásos eszmék, megvalósítási utak, különféle egyedi arculatú nemzetállami törekvések, eltérő oktatási rendszerek és politikai szabályozások húzódnak meg (Németh, 2013b). Az egyes országok életreform törekvéseivel foglalkozó tanulmányokból kitűnik, hogy a téma tárgyalása során a pedagógiai nézőpont csupán parciális formában jelenik meg a társadalomtörténeti, szociológiai, művészettörténeti megközelítések mellett, ezért úgy véltük a teljesebb kép megrajzolásához az európai nézőponton túlmutató, ugyanakkor egyfajta szintézisre törekvő összehangolásra van szükség. A jelen kutatást megelőző saját publikációk is már ezt a törekvést célozták (Földiné és Komár, 2016, 2017, 2018, 2019, 2020b, 2023).

A reformpedagógia történeti periodizációját tárgyalta (Hansen-Schaberg és Schonig, 2007), mely szerint számos, eltérő korszakhatár kijelölés használatos (1890–1910/20, 1920–1933, 1945–1960) (Vincze, 2018. 38). Az általunk ideálisnak tekintett korszakolás a korábbi tanulmányok tükrében:

1. 1870-es évektől az I. világháborúig (vagy 1900-ig)
2. A két világháború közötti periódus
3. A II. világháború kitörésétől hozzávetőleg 1950-ig

A 19-20. század fordulóján kibontakozó pedagógia reformok és az életreform vonatkozásában, az egyéni, valamint a közösségi reformok mögött meghúzódó társadalmi, gazdasági, politikai és egyéb dimenziók mellett, a testi-lelki dimenziók, a vallásossághoz, spiritualitáshoz való erőteljes kapcsolódás jelensége már körvonalazódott néhány korábbi tudományos munkában (Buchholz, 2018; Baader, 2004; Németh, 2013).

Ebből kifolyólag indokoltta vált a hazai tendenciák és recepciós folyamatok spirituális, vallásos dimenzióinak mélyebb feltárása, aminek az alap motívumait Németh András is tárgyalta az új-vallásos mozgalmakkal foglalkozó cikkében (Németh, 2023). A Reformpedagógia és életreform – recepciós folyamatok tendenciák, intézményesülési folyamatok OTKA-kutatás (K 111833) által támogatott kutatási projekt részeként megjelentek a témához kapcsolódó kutatási eredményeink magyar és nemzetközi tanulmánykötetben⁶ (Németh és Pirka, 2013; Németh,

⁶ Lásd MTMT közlemények.

Stökl és Vincze, 2016; Németh és Vincze, 2017; Boreczky és Vincze, 2018; Németh és Skiera, 2018; Kempf, Vincze és Németh 2020).

A Műcsarnokban 2018 szeptembere és 2019 januárja között megrendezett *Rejtett történetek* című összművészeti kiállítás audiovizuális betekintéssel szolgált az életreform indiai kultúrához kapcsolódó területeibe (hindu, buddhista, jógikus és egyéb motívumok).

A kutatáshoz felhasznált források

A kutatás során elsődleges forrásként tekintettük át számos, a kutatás témájához szorosan kapcsolódó magyar nyelven készült/megjelent buddhizmus, jóga, hinduizmus, életreform, reformpedagógia, neveléstörténet témájú könyvet, valamint⁷ a hazánkban magyar fordításban kiadásra került, ugyan ezen témákban megjelent fontosabb kapcsolódó írásművet (Rousseau, Nietzsche, Spencer, Bergson, Tolsztoj, Hesse, Rolland és mások), továbbá az 1880-1950 közötti időszakban megjelent fenti művekkel kapcsolatos kortárs kritikát, korabeli folyóirat cikket. Áttekintésre kerültek az Életreform magazin 1932-1938 között megjelenő számai, melyből a dolgozatba végül csak néhány példa került be.

A primer forráskutatás során elsősorban személyes könyvtári forráskutatást alkalmaztunk (TKBF, OSZK, Szabó Ervin, ELTE PPK könyvtárak), illetve kísérletet tettünk a könyvek fizikai példányainak felvásárlására saját könyvállományunk részére. Nagy segítséget nyújtott számunkra az INTERNET ARCHIVE (www.archive.org) digitális könyvtára, valamint az olyan nemzetközi tudományos adatbázisok keresői, mint a JSTOR, ACADEMIA.EDU, ARCANUM, HUNGARICANA, melyekben az ismertetett kulcsszavak nem teljeskörű, csupán egyes konkrét szereplőhöz köthető keresését végeztük 1880-1950 közötti periódusban. Minden típusú forrás esetén a kutatásunk címében szereplő, valamint az indiai kultúrához kapcsolódó fogalmakat vizsgáltuk, majd a forráskutatás során felfedezett további, gyakran előforduló, kapcsolódó fogalmakkal bővítettük a listát. Elsődleges kereső szavak: Távol-Kelet, Ázsia, India, Tibet, a Buddha, buddhizmus, Siva, hindu, hinduizmus, brahmanizmus, jóga, teozófia, teozófus, meditáció, pedagógia, életreform.

A bővített listába került kereső szavak:⁸ oriantelizmus, orientalista, Ceylon, Srí-Lanka, Burma, Nepál, bráhmín, zen, jógi, páli, szanszkrit, spiritizmus, spiritisza, okkultizmus, okkult, tantra, pszichofizikai, hipnózis, hipnotizmus, hipnoterápia, autoszugesztio, mazdaznan, Turán,

⁷ Beleértve az életreform kapcsán érintett személyek saját írásműveit vagy fordításait (például: Dr. Völgyesi Ferenc-Emile Coué módszeréről, vagy Balogh Barna - Yesudian írásáról készült fordításai).

⁸ A bővített kulcsszavas keresés, az elsődleges szavakkal végzett szűrést követő találatokon belül került alkalmazásra.

turanizmus, reformpedagógia, antropozófia, természetgyógyászat, mozdulatművészet, vegetárius, vegetarianizmus, légzőgyakorlat, advaita védánta, fakírok, ájurvéda, Védák, karma, reinkarnáció. Manuális és digitális szűrést vegyesen alkalmaztunk a források hozzáférhetőségének függvényében. A felhasznált források kategóriába sorolása kutatásmódszertani szempontból rendhagyó, mert a primer és szekunder források a betöltött szerepkör szerint változó megítélés alá estek. Történeti kutatás lévén kézenfekvő lehetett volna a források egyszerű kronológiai elrendezése, mely szerint az előzmények és a konkrét kutatási periódus idején megjelenő publikációkat és egyéb forrásművek tekinthetők elsődleges forrásoknak, de esetünkben nem biztosított megfelelő módszertani megoldást.

A második világháború előtti, téma azonosság szerint összefüggő szakirodalomokban gyakran hivatkoztak a szerzők egymás munkáira, így egyes szövegek esetén előfordult, hogy a szerző indiai kultúrkörhöz való kapcsolódása szempontjából elsődleges forrásként került felhasználásra, míg más esetben ugyanazon a művet, a kortárs művekre tett utalás, recenzió vagy egyéb tartalma miatt (a másokra vonatkoztatott és közölt információ kapcsán) csupán másodlagos irodalomnak tekintettük.

A dolgozat felépítése

A dolgozat négy fő fejezetet tartalmaz. A Bevezető rész öt alfejezetre tagolódik. Az első alfejezetben, helyet kaptak a tudománykritikai, tudományfilozófiai és a sajátos buddhista filozófiai szempontok. A második alfejezetben a kutatás és a kutatástörténeti háttér részletes bemutatása szerepel. A harmadik alfejezet a kutatási kérdéseket és előfeltételeket foglalja összes. A negyedik alfejezetben ismertettük a kutatás módszertani hátterét. Az utolsó fejezet a kutatási eredményeket taglalja.

A második fő fejezet a kutatás címében szereplő kulcs fogalmak rendszeres áttekintésére, valamint a definíciók mélyebb kontextusba helyezésére tettünk kísérletet. Ezek közül a *Távol-Kelet*⁹ kifejezéssel kezdtük, amit elsőként földrajzi tekintetben volt szükséges pontosítanunk, hogy mely kulturális régiókra terjed ki a jelen dolgozat fókusza. A második részben az életreform, a harmadikban pedig a reformpedagógia általános bemutatása történik. A két utóbbi fogalom körül járása már az ideológiai reformokra való úgymond előhangolással egészült ki, amiben az életreform a jelen kutatás felvetései szerint tulajdonképpen új-vallásos életformaként tűnt fel a vizsgált korszakban. A második rész negyedik fejezete kifejezetten a fenti két témakör magyar vonatkozásait tekinti át általánosságban. Mindezen fejezeteket tekinthetjük egyfelől

⁹ A disszertációban a fogalom tisztázást követően, következetesen mindkét tagot nagy kezdőbetűvel jelöljük majd a könnyebb olvashatóság és az elnevezés többértű üzenetére való utalás okán.

háttér feltárásnak, ugyanakkor a bennük felvetett gondolatok és bemutatott példák, az életreform mozgalmakkal kapcsolatos átfogó társadalmi, kulturális, gazdasági, politikai, pedagógiai összefüggések új szempontjait alapozzák meg, így önálló értéket is képviselhetnek. A harmadik fő fejezet alfejezeteiben kerül tárgyalásra az életreform szereplők Távol-Kelet felé fordulásának nemzetközi és hazai jelensége, a kapcsolódási típusok és a vonatkozó személyes példák, valamint az életreform és a pedagógia reform törekvésekben megjelenő távol-keleti motívumok rendszerező áttekintése. A harmadik főfejezet záró részében a fenti ismeretek alapján összeállított távol-keleti hatások kapcsolódási tipológiai kerülnek bemutatásra.

A negyedik, záró fejezet három alfejezetre tagolódik. Az első alfejezetben található a kutatás eredményeinek összefoglalása. A második rész az indai kulturális hatások az életreform és a pedagógiai reform folyamatokban való továbbélésére reflektál. A Záró gondolatok személyes tapasztalatokkal és kommentárokkal egészítik ki a tanulmányt.

A dolgozat szerkezetének egyéb sajátossága, hogy a hagyományos buddhista kezdő és záró formulán túl, az *Előszó*, valamint jelen Bevezető és az összegzésben szereplő *Záró Gondolatok* c. fejezet egyaránt az elmélet és a gyakorlat összekapcsolódásának kísérleti része, mivel a tudományos értekezés a buddhista szertartások felépítését igyekszik szimbolikusan követni.¹⁰ Ezzel indokolható, hogy külső kereteiben eltér a megszokott akadémiai publikációs stílustól, de csupán annyiban, hogy végleges szerkezetében a buddhista filozófia és gyakorlat egyes elemei megmutatkozhassanak.

A *Nemes Nyolcrétű Ösvényből*¹¹ ismert *helyes szándék*¹² felkeltése, hívja életre a Bevezetőt. A tudományos munka szerkezeti alapjaihoz illeszkedve, a hagyományos buddhista szertartások analógiájára, az alábbi rendet követi az írásmű:

1. Idézés, köszöntés, helyes szándék felkeltése (Előszó, Bevezetés)
2. Módszer, gyakorlás, meditáció (Tárgyalás, Kifejtés)
3. Érdem felajánlás¹³ (Összegzés, Záró gondolatok)

A rendhagyó Előszót és Bevezetést tekinthető egyfajta rituális belépőkapunak, vagyis a köszöntés és a spirituális cél meghatározás színterének.¹⁴ Itt kívántuk bemutatni azon alapelveket, amelyek meghatározzák a személyes narratívát és végig kísérik a kutatás egészét.

¹⁰ A fedőlapon szereplő páli nyelvű tiszteletadás és a záró érdem felajánlás is ezt a keretet erősíti meg.

¹¹ Szkt. *árja astángika-márga* (helyes nézet, helyes elhatározás, helyes beszéd, helyes cselekvés, helyes életmód, helyes erőfeszítés, helyes emlékezés, helyes elmélyülés)

¹² Szkt. *szamjag szankalpa* (a buddhista nemes nyolcrétű ösvény második tagja)

¹³ Ez egy buddhista szertartás esetén a *Buddha* (tanító), a *Dharma* (tanítás), a *Szangha* (közösség) magunkban való felidézése, köszöntése és a menedékvétel. A módszer, a gyakorlás maga a meditáció. Az érdem felajánlás, egyben a szándékunk lepecsételése, hiszen bármilyen tudásra, belátásra szert teszünk, azt minden lény boldogságára ajánljuk fel.

¹⁴ A rituálék kapcsán lásd Turner (2002) írását.

Itt még, egyfajta *köztes állapotban lebegve* - a beavatás előtti pillanatban – lehetősége nyílik a szerzőnek és az olvasónak eldönteni, hogy tudományos munkát végző szakmabeliként, vagy egyszerű olvasóként vesz részt a *beavatásban*. Átgondolhatja, hogy milyen etikai, szellemi irányokat kíván követni, a feltárt tényeket és a szerzett ismereteket mire kívánja felhasználni a későbbiekben. Így közvetlenül kapcsolódhatunk egyfajta életreform szemlélethez és a Távolkeleti impulzusokhoz. A szerző egyéni, világnézeti keretezése nem tekintendő az olvasó számára kötelező jellegű iránynak, figyelmen kívül hagyhatóak az előszóban és a bevezetőben szereplő információk, ugyanakkor lehetőség nyílhat arra is, hogy ezen sorok olvasása közben felkeltse önmagában az altruista attitűdöt, vagy a minden érző lény szenvedésének megszüntetésére irányuló szándékot is.¹⁵

A szertartásos forma fentebb ismertetett három lépése közül a másodikhoz, vagyis a gyakorláshoz kapcsolódhat a kutatás, a tárgyalás rész megírása vagy elolvasása, feldolgozása, internalizálása. Ez annyit tesz, amennyiben képes valaki beemelni a hétköznapi tevékenységet a szellemi gyakorlat kereteibe és az adott etikai elveket következetesen szem előtt tartja, akkor számára egy kutatás, az írás és/vagy annak pusztán figyelmes elolvasása egyfajta aktív, dinamikus meditációs praxissá vagy kontemplatív gyakorlattá válhat.¹⁶ Ehhez kapcsolódva megjegyzendő továbbá, hogy a keleti hagyományokban köztudottan magát a meditációt tekintik a legkifinomultabb és legpontosabb *kutatásnak*, ami az embert a legközelebb juttathatja önmaga, illetve a tapasztalati világ bármely jelenségének megértéséhez. A meditációs gyakorlás kezdeti szakaszában általános jelenség, hogy a figyelem elterelődik és ilyenkor határozott szándékkal igyekszik visszatérni a gyakorló az eredetileg kijelölt elsődleges meditációs tárgyhoz. Ennek párhuzama, ahogyan az értekezésben megjelennek a kisebb (szükségszerű) kitérők, avagy *elterelődések*,¹⁷ miközben újra és újra visszatérünk a vezérfonálhoz. Az úgynevezett tudati *elterelődéseket* legtöbbször a lábjegyzetek jelenítik meg szimbolikusan (ezzel magyarázható a viszonylag nagyszámú előfordulásuk).

A sajátos struktúrában a harmadik lépés végezetül, az Összegzés. Ennek a fejezetnek a szakrális szempontú, gyakorlati vetületéről annyit említenék, hogy az eredmények, következtetések *közkinccsé tétele* egyfelől szekuláris szempontból az adott diszciplínák iránt érdeklődő tudományos munkatársak és a téma iránt érdeklődők ismereteit gazdagíthatja.

¹⁵ Ez a keleten jól ismert attitűd, természetesen sok keresztény, vagy más vallásos jellegű pedagógiai írásban magától értetődő, de a szekularizált egyetemi oktatás színterén és talán társadalmi szinten is mondható, hogy ma kevesebb hangsúlyt kap.

¹⁶ A *módszer* kifejezés a hagyományos szertartások menetében nem csak a formális, ülő meditációt jelöli. Egy értekezés esetén, nem pusztán különös transzállapotban, úgynevezett látomásos üzemmódban (sugallat nyomán) íródott anyag jelezheti azt, hogy meditációs praxis keretén belül készült egy mű.

¹⁷ Hétköznapi szóhasználatban ez a tudati elkalandozás jelenségére utal.

Másfelől lehetőséget nyújthat a további kutatási irányok, lehetséges alkalmazási területek felvázolására, a jövőbeli kutatásokat ösztönző gondolatok megosztására. Egyfajta szellemi *útravalóként* szolgálhat mindenki számára. A buddhista szertartások záró rítusával analógiában az Összegzést tekinthetjük *érdem felajánlás*¹⁸ gesztusnak, melyben az a rejtett kívánság körvonalazódik: „*Bárcsak a kutatás során szerzett ismeretek, minden lény boldogságát, jólétét szolgálják.*”¹⁹

A kutatás módszertan

A neveléstudományi és azon belül pedagógiatörténet irányú doktori értekezés, jellege szerint elsősorban történeti kutatás, s mint ilyen leginkább írott történeti forrásokra, egyéni biográfiákra, monográfiákra, vagyis mások által megőrzött forrásokra tud hagyatkozni, mintsem tapasztalati tényekre (Kéri, 2001).

A kvalitatív és kvantitatív irányzat komplementer jellege egyfajta egyenrangúsági kényszert teremt, de eltérő irányuk miatt nem alkalmasak minden részterület teljes feltárására önállóan. A különböző nézőpontok csak egymást kiegészítve tudják az úgynevezett társadalmi valóságon belül, a nevelés-oktatás-képzés, művelődés folyamatait kielégítően vizsgálni (Németh, 2015), azonban mégsem választottuk a kevert kutatás módszertan alkalmazását. Jellegéből eredően a kvalitatív kutatás végzését indukálta ez az alapkutatás (Szabolcs, 2001; Mason, 2005; Dennis et al., 2013; Babbie, 2020).

A szellemtudományos (Dilthey) megközelítésű értekezés *leíró jellegű*, alapvetően *deduktív* megközelítésű, elméleti munka. Középpontjában forráskutatás, dokumentum és tartalomelemzés áll.²⁰ Az elsődleges és másodlagos forrásirodalom kvalitatív tartalomelemzése során, a *deskriptív jellegű* dokumentum- és szövegelemzés, egyfajta hermeneutikai (megértő) viszonyulást alkalmaz. Ez az *elemző-értelmező tartalomelemzés*, adott kor komplex történeti társadalmi jelenségeinek figyelembevételével, a rejtett összefüggések és a mélyebb kontextusok feltárására ad lehetőséget (Szabolcs, 2001; Falus, 2000; Csíkos, 2020). A tartalomelemzés során gyűjtött adatok alapján, lehetőség nyílik a pedagógiai hatások tekintetében újszerű, érvényes ugyanakkor megismételhető következtetéseket megfogalmazni

¹⁸ Ez elmaradhatatlan része az összes buddhista irányzatban szereplő szertartási gyakorlatnak, mert többek között a szkt. dána (adakozás), a mettá (szeretet), a karuná (együttérzés) kedvező tudati hajlamok kultiválására (kifejlesztésére, megerősítésére) valamint a gőg, a féltékenység, az irigység és más kedvezőtlen tudati hajlamok ellenszereként szolgál.

¹⁹ Általánosan bevett kívánság formulák: Legyen minden lény jól! Legyen minden lény boldog! stb.

²⁰ A kutatás kezdeti szakaszában empirikus módszerrel kívántuk kiegészíteni mindezt, mivel rendelkezésre állt számos korábban készült félig strukturált interjú 1930-1945 között született személyekkel, de tekintettel az Intézményi kutatás etikai szabályzatra, valamint arra, hogy számos interjú alany már elhunyt időközben, így ezek a korai audio formátumú személyes, félig strukturált mélyinterjúk nem kerültek felhasználásra.

(Krippendorf, 1995) és kategóriákat, tipológiai modelleket létrehozni. Több célú feladatot tűzött ki a kutató munka: feltárás, értelmezés, szisztematizálás, következtetés.

A szokásostól eltérő módon, nemcsak a kutatás háttérének bemutatásakor alkalmaztuk a histogramm elemeket, hanem minden alfejezetben, mivel sok téma és szereplő került felvonultatásra.

A dolgozat stilisztikai megjelenésében újszerű megoldást kívánt alkalmazni. A címek nem a tárgyilagosságra, hanem a művészi megjelenítésre törekedtek, amivel egyszerre több szerepet kívántak betölteni. A második fejezet címeiben a költői képek például: *csokor, fűszer*; vagy az úgy nevezett beszélő címek mint: *Varázslatos Kelet, Keletről-fúj a szél*, egyrészt az írás, mint alkotóművészet szabadságát, másrészt az esztétikumot, végezetül pedig a hermeneutikai megközelítésben, a mélyebb összefüggésekre kívánták megjeleníteni.

A kutatás limitjei

Minden neveléstörténeti kutatásnak megvannak a maga korlátjai, mivel általában nem minden ismert tudományos kutatási módszer alkalmazható ezekben egyidejűleg (Szabolcs és Golnhofer, 2005), ezért a kézenfekvőbb kvalitatív hangsúlyt választottuk és hanyagoltuk a kvantitatív, empirikus módszerek alkalmazását. A kvalitatív-kvantitatív módszerek együttes alkalmazásával lehetne verifikálni az egyes személyek tényleges vallási és ideológiai elköteleződésének mértékét, azonban jelenleg nem állt módunkban ilyen irányban kiterjeszteni a vizsgálati fókuszot, mert még mindig rengeteg életrajzi adat, biográfiai dokumentáció feltérképezése szükséges (különösen, ha az egyének életutakat vizsgáljuk), a fentiekből kifolyólag nem kívántunk határozott megállapításokat tenni az életreform szereplők, általunk feltételezett indiai kulturális hatásokkal és eszmékkel való szimpátiája és az azon túlmutató mélyebb lelki vonatkozások kapcsán.

A disszertáció terjedelmi kerete miatt az eddig összegyűjtött információk csupán töredéke került bemutatásra a dolgozatban, ezért előfordulhat helyenként olyan utalás a műben, amely a szerző birtokában lévő, de még nem közölt információk alapján fogalmazódott meg, de a terjedelmi keretek szűkössége miatt nem állt mód bővebb, pontosabb forrás hivatkozást megjelölni.

A kutatás limitjei tekintetében említenénk továbbá, a kutató téma iránti személyes elköteleződését (lásd: előszó, záró fejezet). Ezek a részek nem kényszerű magyarázkodásból, hanem a Buddhista hagyomány (episztemológia, ontológia) és a tudományos paradigmák iránt kifejezett tiszteletből íródtak, illetve abból az okból, hogy véleményem szerint a vallásos, teológiai, filozófiai elköteleződés ténye, kihívást jelenthet az értelmezési paradigmák közötti

különbségek összeegyeztethetőség szempontjából (lásd: *hagyományos vallásos – tudományvallásos - tudományos*).

Nem *cél*-, hanem *érték orientált értelmező paradigma* jellemzi (Weber, 1919; Dilthey, 2004), melyben a kutató és a kutatás tárgya interakcióban van, kapcsolatukat egymásra ható folyamatok jellemzik. A kölcsönhatás nem teszi lehetővé az értékmentes közlést.

A kutatás főbb eredményei

Az úgynevezett 'fin, de siècle' időszakában, a nemzetközi és ezen belül erőteljesebben az európai folyamatok (politikai, gazdasági, oktatáspolitikai) közvetlenül befolyásolták a magyar életreform mozgalmak recepcióját. A távol-keleti és az indiai kultúrákhoz kapcsolódó eszmék elterjedésében nemzetközi és hazai szinten egyaránt szerepet játszhattak a kolonizációval együtt járó járulékos előnyök: az utazási feltételek javulása, a gyarmat területeken az infrastruktúra relatív fejlődése, a vallásközi párbeszéd elindulása, a hagyományos oktatási modellekre vonatkozó közvetlen tapasztalatszerzés. Megjelentek romboló irányú hatások a közvetlen kapcsolatok mentén, ilyen volt például a hagyományos értékrend tudatos meggyengítése a gyarmat területeken, az esetleges társadalmi és vallási színezetű feszültségek a missziós tevékenységek nyomán. Az életreform és a reformpedagógiai törekvések kibontakozásában közvetett módon szerepet játszottak a nemzetközi politikai események Keleten és Nyugaton egyaránt.

A természethez és a természetességhez visszatérő új embereszmény, valamint az ennek nyomán kibontakozó mozgalmak és a reformpedagógiai törekvések mögött meghúzódó filozófiai, vallásos és kvázi-vallásos hatások szoros kapcsolódása vitathatatlan jelenség volt a századforduló táján (Németh, 2023). Ezeken belül jelentek meg a távol-keleti szellemiséghez kapcsolódó impulzusok. A régi intellektualista-verbalisztikus irányú nevelés helyett teret kaptak a pedagógiában a metafizikai régiók, a mélyebb ételmű vallásosság és a nemzeti öntudat (Domonkos, 1934: 338). Az ehhez hasonló vélemények társadalmi szintű megjelenése azért is érdekesek számunkra, mert közvetetten hozzájárultak a távol-keleti és az indiai kulturális hatások *térnyeréséhez* a pedagógia, gyermeknevelés terén. Indirekt módon leginkább az analitikus pszichológia és a fentebb említett hipnózis, hipnoterápia, szuggesztió, autoszuggesztió gyakorlatain keresztül valósult meg az eszmék beszívargása.

Az életreform koncepciók között központi szerepet játszó *önmegváltásra törekvés* motívumát, jellemzően a természetes külső-, belső szabadság keresés gyakorlata kísérte. A *külső megváltásba vetett hitt* helyett előtérbe kerülő *önmegváltás ideája* is tökéletesen harmonizált a keleti filozófiák, ezen belül a buddhizmus és a jóga filozófiájával és gyakorlatával. A többféle

kapcsolódási modell direkt és indirekt módon mutatkozott meg a nemzetközi és a hazai folyamatokban (az életreform kommunák, a szervezetek, az egyéb társadalmi csoportosulások és az egyének révén).

Az indiai, a tibeti, a szingaléz, de tágabb értelemben a japán, a kínai szellemi inspirációk gazdag tárháza a 19. század közepétől jelent meg markánsabban Magyarországon, elsősorban a kulturális gyökerek miatti érdeklődésnek köszönhetően. A korai szakaszban feltehetően döntő szerepet játszott, az Osztrák-Magyar Monarchia idején megerősödő *nemzeti öntudat*, valamint az *eredetkutatás* tudományos törekvései, illetve az első és a második *világháború egyéni és kollektív traumái*. Mindemellett jelentős befolyást gyakorolt és elsődleges közvetítő szerepet játszott a gyakorlati elemek kapcsán, a hindu- és buddhista filozófiával átszőtt teozófiai tanítások széles körű elterjedése. A társaság nyilvános előadásai, a nemzetközi publikációk, az eredeti és a kommentár szövegek fordítások és a folyóiratok közleményeinek népszerűsége (vagy éppen az irányukban való erőteljes ellenreakciók) egyaránt hozzájárultak ahhoz, hogy néhányan a valódi tradicionális források felé fordítsák figyelmüket, vagy Indiába utazzanak. A tudományos érdeklődés tekintetében a Kelet-Nyugat párbeszéd elsősorban az orientalizmusnak köszönhetően erősödött meg a szanszkrit, a páli szövegfordítások és az egyéb szakmai publikációk, fordítások révén).²¹ A filológián túl a régészet és a földrajztudomány, majd az orvosi, az élettani, a természetgyógyászati aspektusok is felkeltették az érdeklődést Távol-Kelet iránt. Az okkultizmus nyugati térnyerésével párhuzamban, a nyitottság először a különleges képességek iránt fogékony csoportokban jelenhetett meg (spiritiszták, delejezők, szomnanbulisták, tisztánlátók, szellemidézők). Ehhez társult a nyugati tudományos érdeklődés a pszichológusok részéről, elsősorban a hipnózis, a pszichoterápia, a pszichoanalízis kapcsán érintett orvosok és egyéb személyek körében. A nyugatra látogató tanítók révén lehetőség nyílt a közvetlen forráshoz való kapcsolódás. A mesterekkel (Umrao Sher-Gil, Láma Anagárika Góvinda, Selvarajan Yesudian, Rabindranáth Tagoré, Abdu'l-Bahá, Jivandi Jamshedji Modi), vagy az elkötelezett nyugati tanítványokkal való személyes találkozások (Annie Besant, Paul Brunton) révén erősebb impulzusok érték az érdeklődőket. Az életreform és a reformpedagógiai recepciójához a fenti befolyásoló tényezőkön túl hozzájárultak a távol-keleti hatások a második világháborút követően megjelent magyar úti élmények,²² a népszerű személyes beszámolók,

²¹ Max Müller, Giuseppe Tucci, Paul Carus, René Guénon, Mircea Eliade, Paul Deussen és más indológusok, orientalisták művei, fordításai alapján (Kaczvinszky József, Hamvas Béla), vagy közvetlen szövegforrásból (Schmidt József, Eugen Neumann, Lénárd Jenő).

²² Stein Aurél, Baktay Ervin, Balázs Ferenc, Ráthonyi Ákosné, Sass-Brunner Erzsébet és mások.

útinaplók),²³ a műgyűjtők kereskedői tevékenységei,²⁴ valamint a művészeti (elsősorban az irodalom, képzőművészet, mozgásművészet) és a pedagógiai kölcsönhatások (Kelényi, 1998; 2020; Tésits, 2022).

Az összetett kapcsolódási pontok tudományos vizsgálatát támogatandó, többféle kísérleti tipológia tervezet került bemutatásra a tanulmányunkban, mely elsősorban a rendszerezési lehetőségek sokoldalú szempontjaira kívánta felhívni a figyelmet.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy az életreform és a pedagógiai reform törekvések a Távol-Kelet eszmeiségének bőséges kincsestárából elsősorban a hindu, a buddhista és a jóga tanításokhoz kapcsolódó olyan *külső* és a *belső* gyakorlatokat vettek át, amelyek az egyén és a társadalom harmonikus fejlődését célozták. A jogából elsősorban a speciális testtartások, légzőgyakorlatok és az összpontosítást, tudat feletti kontrollt támogató gyakorlatok váltak népszerűvé. A Nyugatra *importált* úgymond *külső* és *belső* gyakorlatok között látható és a fizikai szemmel kevésbé látható elemeket, vagyis a *cselekvés* (életmód, életvitel, táplálkozás, öltözködés, testmozgás, légzőgyakorlatok) és a *gondolkodás* (filozófia, világkép) terén megjelenő, vagy más kifejezéssel élve a *test* és a *lélek/tudat*²⁵ egészségét szolgáló eszmék és gyakorlatok mögött néhány fontosabb motívum gyakori ismétlődését figyelhetjük meg. Ilyen például a hindu és a buddhista szemlélet alapjaként is szolgáló szkt, ahimsza/ahinsza (élet tisztelet, nem-ártás, ártalmatlanság szándék), a szkt. karma (ok-okozati vagy tett-következmény hatóerő) (Ghéczy-Hugyec, 1935; Baktay, 1943; Völgyesi, 1943; Yesudian, 1943) és a reinkarnáció (újraszületés). A saját magunk, a mások felé, a környezet felé egyaránt alkalmazható erőszakmentesség eszméje, az ok-okozati összefüggés belátásának támaszával egyfajta saját felelősségvállalásra, az erkölcsi köteleességek gyakorlására²⁶ ösztönözte az egyént és a közösségeket. A második világháborút követően mindezen eszmék és gyakorlatok háttérbe szorultak és többnyire tiltás alá kerültek, majd a rendszerváltást követően újra éledt társadalmi méretű népszerűségük és szabad alkalmazási lehetőségük akár az intézményesült nevelés és oktatás színterén is.

²³ pl. Hajnóczy Rózsa, Mocsári Béláné Fáy Mária, Justh Zsigmond

²⁴ Hopp Ferenc, Schwaiger Imre

²⁵ Hindu szempontból a lélek, buddhista szempontból a tudat megismerésére és felszabadítására szolgáló gyakorlatok.

²⁶ Szándékosan nem a „betartására” kifejezést választottam itt.

Bibliográfia

- Ablonczy, B. (2016). Keletre, magyar! A magyar turanizmus története. Budapest: Jaffa.
- Agarwal, C. V. (2001). The Buddhist and Theosophical Movements 1873-2001. Varanasi: Maha Bodhi Society of India.
- Antolik, A. (szerk.) Életreform Magazin 1932-1938 számai.
- Baader, Meike S. (2004). Erziehung als Erlösung: Transformation des Religiösen in der Reformpädagogik. Beiträge zur pädagogischen Grundlagenforschung. Weinheim; München: Juventa.
- Babbie, E. (2020). A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi Kiadó.
- Baktay, E. (1931). India: India múltja és jelene, vallásai, népelete, városai, tájai és műalkotásai. Budapest: Singer és Wfolfner Irodalmi Intézet Rt.
- Baktay, E. (1943). India bölcsessége. Budapest: Pantheon.
- Balázs, F. (1975). Bejárom a kerek világot (1923-1928). Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Balogh, B. (1943). India hipnózisa – Kelet „szuggesztíós jógája” a gyakorlatban. Budapest: Viktória Könyvkiadó.
- Boreczky, Á., & Vincze, B. (Szerk.). (2018). Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Buchholz, K. (2018). Az életreform vezérmotívumai. In A. Németh & E. Skiera (Szerk.), Rejtett Történetek: Az életreform-mozgalmak és a művészetek (o. 99–105). Budapest: Műcsarnok.
- Choné, A. (2009). Rudolf Steiner, Carl Gustav Jung, Hermann Hesse: Passeurs entre Orient et Occident: Three Mediators between East and West. Presses Universitaires de Strasbourg.
- Csíkos, C. (2020). A neveléstudomány kutatómódszertanának alapjai. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Dennis, B., Carspecken, L., & Carspecken, P. (2013). Qualitative Research. New York: Lang.
- Dilthey, W. (2004). A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Fajcsák, G., & Kelényi, B. (Szerk.). (2017). Sanghay Shanghai: Párhuzamos eltérések Kelet és Nyugat között. Budapest: Hungart.
- Falus, I. (2000). Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Ghéczy-Hugyec, E. (1935). Az élet rejtélye. Budapest: A szerző kiadása.
- Golnhofer, E., & Szabolcs, É. (2005). *Gyermekek: Nézőpontok, narratívák*. Budapest: Eötvös József Könyv Kiadó Bt.

Hartmann, W. C. (1925). Who is who in the Occult, Psychic and Spiritual realms in the United States and Foreign countries. Jamaica: The Occult Press.

Hayhoe, R., & Pan, J. (1996). East-West Dialogue in Knowledge and Higher Education. New York: Routledge.

Hesse, H. (1923). Sziddhárta: Hindu rege. Budapest: Génus.

Holmes, E. (1911). What Is and What Might Be. London: Constable and Co.

Hopfner, J., & Németh, A. (Szerk.). (2008). Pädagogische und kulturelle Strömungen in der k. U. K. Monarchie, Lebensreform, Herbartianismus und reformpädagogische Bewegungen. Frankfurt am Main: Peter Lang GmbH.

Kelényi, B. (1998). Schwaiger Imre a Connaissanceur: Egy családtörténet fejezete a Hopp Ferenc Kelet-Ázsiai Művészeti Múzeum történetéből. Művészettörténeti Értesítő, 47(1–2), p53–63.

Kelényi, B. (2020). Egy magyar nábob Indiában, avagy a hagyományos indiai kézműipar újjáélesztése. Keletkutatás, p85–104.

Kéri, K. (2001). Bevezetés a neveléstörténeti kutatás módszertanába. Budapest: Műszaki Tankönyvkiadó.

Kéri, K. (2015). Adatok és művek a nem nyugati kultúrák neveléstörténetének kutatásáról. Pécs: PTE BTK Neveléstudományi Intézet.

Király, D. (1942). Az iskolai és a levente-testnevelés kézikönyve: Rendgyakorlatok, menetnóták, szabadgyakorlatok, ősi hindu jógyagyakorlatok, szertorna, haditorna és játék: 700 gyakorlat, 100 játék, 100 óraterv, 1800 ábra. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt.

Krabbe, W. (1974). Gesellschaftsveränderung durch Lebensreform: Strukturmerkmale einer sozialreformerischen Bewegung im Deutschland der Industrialisierungsperiode. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Krippendorf, K. (1995). A tartalomelemzés módszertanának alapjai. Budapest: Balassi Kiadó.

Mayring, P. (2014). Qualitative content analysis: Theoretical foundation, basic procedures and software solution. Philipp Mayring. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-395173>.

Németh, A. (2013b). A neveléstudomány főbb fejlődésmodelljei és tudományos irányzatai. Neveléstudomány, (1), p18–63.

Németh, A. (2023). Új Ember, Új Társadalom, Új nevelés—A reformpedagógia és az újvallásos mozgalmak kapcsolata. In Béla Pukánszky & P. Sárkány (Szerk.), Pedagógia és kereszténység: Teológiai, neveléstörténeti és nevelésfilozófiai metszetek (o. 65–81). Budapest: Szent István Társulat.

- Németh, A., & Pirka, V. (Szerk.). (2013). Az életreform és reformpedagógia – recepció és intézményesülési folyamatok a 20. Század első felében. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, A., & Skiera, E. (1999). Reformpedagógia és az iskola reformja. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Németh, A., & Skiera, E. (2018). Rejtett történetek: Az életreform mozgalmak és a művészetek. Budapest: Műcsarnok.
- Németh, A., & Vincze, B. (Szerk.). (2017). Továbbélő utópiák – magyar életreform törekvések a nemzetközi recepció hatásai. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, A., Biro, Z. H., & Garai, I. (2015). Neveléstudomány és tudományos elit a 20. Század második felében. Budapest: Gondolat.
- Németh, A., Pukánszky, B., & Pirka, V. (2014). Továbbélő utópiák – reformpedagógia és életreform a 20. Század első felében. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Németh, A., Stökl, C., & Vincze, B. (Szerk.). (2016). Survival of Utopias: Life Reform and Progressive Education in Austria and Hungary – Weiterlebenende Utopien: Lebensreform und Reformpädagogik in Österreich und Ungarn. Wien: Peter Lang.
- Puskás, I. (1991). India bibliográfia. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szabolcs, É. (2001). Kvalitatív kutatási metodológia a pedagógiában. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Szatmári, B. (2022). A buddhizmus magyarországi elterjedésének korai szakasza. Budapest: A Tan Kapuja.
- Tésits, R. (Szerk.). (2022). Magyarok Dél-Ázsiában [tematikus szám]. Modern Geográfia, 17(2).
- Torgyán, A. (2022). Az emberiség fáklyavivői: Szentek, tanítók mesterek lexikonja (Köt. 1-3). Gyoma: Etalon kiadó.
- Völgyesi, F. (1932). Üzenet az ideges embereknek! Budapest: Bibliotéka.
- Völgyesi, F. (1943). Férfi lélek, női lélek. Budapest: Vörösvári Kiadó Vállalat.
- Vincze, B. (2018). Új kutatási irányok a 20. századi reformpedagógiai mozgalom helyéről és szerepéről a német nyelvű szakirodalom tükrében. In A. Fehérvári (Szerk.), A Borsszem Jankótól Bolognáig: Neveléstudományi tanulmányok. Budapest: L' Harmattan. p33-34.
- Webb, J. (1974). The Occult Underground. La Salle: Open Court Publishing.
- Weber, M. (1919). Wissenschaft als Beruf. München et al.: Duncker & Humblot.
- Weninger, A. (1942). Az egészség testi és lelki forrásai. Budapest: Országos Közművelődési Szövetség.

Wilhelm, Z. (2022). A magyar utazók által közvetített India-kép máig élő hatásai. *Modern Geográfia*, 17(2), 25–43. <https://doi.org/10.15170/MG.2022.17.02.03>.

Yesudian, S., & Balogh, B. (1943). *Sport és jóga: Ósi hindu testgyakorlatok és lélekzésszabályozás európaiak számára*. Budapest: Stádium.

Témában megjelent publikációk:

Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2016). Indo-Tibetan influences and Life Reform in Hungary in the Interwar Period. In A. Németh, C. Stökl, & B. Vincze (Szerk.), *Survival of Utopias: Life Reform and Progressive Education in Austria and Hungary – Weiterlebenende Utopien: Lebensreform und Reformpädagogik in Österreich und Ungarn*. Wien: PeterLang, p115-132

Földiné Irtl, M., Komár, L. (2017). Az indo-tibeti hatások és a két világháború közötti magyar életreform. In: Németh, András; Vincze, Beatrix (szerk.) *Továbbélő utópiák – magyar életreform-törekvések és nemzetközi recepciós hatások*. Budapest, Magyarország: Gondolat Kiadó, p190-208.

Földiné Irtl M., Komár, L. (2017). Az indo-buddhista hatások a magyar irodalmiközéletben a 20. század első felében. In: Kempf, Katalin; Vincze, Beatrix; Németh, András (szerk.) *Reformpedagógia és Életreform – Elméleti Megközelítések, Új Kutatási Eredmények*. Budapest, Magyarország: Gondolat Kiadó, p13-14.

Földiné, I. M., & Komár, L. (2018). A jóga magyarországi története a második világháborúig. In Á. Boreczky & B. Vincze (Szerk.), *Reformpedagógia és életreform – recepciós tendenciák, intézményesülési folyamatok*. Budapest: Gondolat Kiadó. p158–173.

Földiné Irtl, M., Komár, L. (2020). Oriental influences in the Endeavour of Hungarian Life Reform: Hindu, Buddhist, and Theosophical Aspects. in Vincze, B., Kempf, K., Németh, A. (szerk) *Hidden Stories – the Life Reform Movements and Art*. Berlin, Németország: Peter Lang p232-252.

Földiné Irtl, M. (2021). Active Karuna., In: *Buddhism: Integrating with Modern Sciences to Mental and Social Development*. Thailand: Mahachulalongkornrajavidyalaya University p1-9.

Földiné Irtl, M., & Molnár, A. G. (2021). Gondolatok a jóga és a kereszténység kapcsolatáról a hagyomány és a tudomány útvesztőjében. *Egyházforum*, 36(2), 24–38.

Földiné Irtl, M., Komár, L. (2022). Játékosításra törekvés a buddhista szemléletű köz és felsőoktatásban: Egy innovatív buddhista szemléletű társasjáték életreform és reformpedagógiai vonatkozásainak bemutatása In: Polyák, Zs.; Kempf, K.; Albrecht, Zs.; Csipke, Á.; Dallos, M.; Gyombolai, B.; Mester-Csiki, F.; Pálkuti, A.; Szabó, K. (szerk.) *A művészetpedagógia múltja és jelene -reformpedagógia, életreform, gyermekkultúra*. Absztraktkötet Budapest, Budapest: Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület, p72-72.

Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2022). Protestáns hittérítők nyomdokain Indiában: Hermann Hesse Távol-keleti utazása. In A. Daru, B. Vincze, & A. Németh (Szerk.), *Életreform és a művészetek—Kapcsolati hálók, nemzetközi recepciós hatások, misztikus újvallásos és okkultirányzatok hatása a 20. Század első felében*. Budapest: Eötvös Loránd

Tudományegyetem. p.21

Földiné Irtl, M., Komár, L. (2023). Yogic Breathing Techniques as Supplementary Methods in the Area of Physical and Spiritual Education in the Hungarian life reform movements, In: Garai, Imre; Vincze, Beatrix; Polyák, Zsuzsanna (szerk.) *Histories of Education and Reform: Traditions, Tensions and Transition*. Abstracts Budapest, Hungary: Magyarországi Reformpedagógiai Egyesület (2023) p284-285.

Földiné Irtl, M., & Komár, L. (2024). *Protestáns hittérítők nyomdokain Indiában: Hermann Hesse Távol-keleti utazása*. Megjelenés alatt.